

POKRET ZA PRAVA ŽIVOTINJA U RH: POKUŠAJ PREGLEDA

THE ANIMAL RIGHTS MOVEMENT IN THE REPUBLIC OF CROATIA: A REVIEW

Suzana Marjanić

Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42
Zagreb
suzana@ife.hr

Primljeno/Received: 15. 12. 2013.

Prihvaćeno/Accepted: 11. 12. 2014.

Pregledni rad

Review

UDK / UDC 911.372.2-497.5-3

SAŽETAK

Članak nastaje kao pregled pokreta za prava životinja u RH, i to teorijskoga i aktivističkoga usmjerenja. Naime, što se tiče teorijskoga animalizma svakako je ključna uloga Nikole Viskovića – sveučilišnoga profesora prava na Pravnom fakultetu u Splitu, koji je 1996. godine u našu zajednicu uveo multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni koncept kulturne zoologije, odnosno, kulturne animalistike. Što se tiče animalističkoga pokreta aktivističkoga usmjerenja, tu svakako izdvajamo našu prvu udrugu za prava životinja – udrugu Prijatelji životinja, osnovanu 2001. godine, da bi godinu dana kasnije bila osnovana i druga Glas životinja koja je kršćanski, točnije, praktičarski inspirirana. Naravno, izdvojili smo i osobitu ulogu pojedinaca/ki, kao npr. ulogu Hrvoja Nežića i Domagoja Pintarića koji su krajem devedesetih osnovali Kolektiv Obrana istine koji je u Zagrebu i okolici provodio prve antispecističke akcije. Naime, u okviru članka donosimo četiri razgovora (razgovor s Hrvojem Nežićem, Domagojem Pintarićem, udrugom Prijatelji životinja i Stop specizmu) kako bismo zabilježili i direktan aktivistički glas. Pritom nisam napravila razgovor s pripadnicima udruge Oslobođenje životinja i građanske inicijative Veseli vegani iz razloga što one danas više ne djeluju, kao ni s udrugom Glas životinja s obzirom da sam o problemima na koje nailazi ta inače jedinstvena udruga, koja je praktičarski orijentirana, razgovarala 2007. godine, te u članku upućujem na taj razgovor.

Ključne riječi: prava životinja, oslobođenje životinja, animalistički pokret, teorija i praksa, specizam
Key words: animal rights, animal liberation, animal rights movement, theory and practice, speciesism

Zasigurno, za začetak teorije o pravima životinja u našoj regiji zaslužan je Nikola Visković – sveučilišni profesor prava na Pravnom fakultetu u Splitu, i to početkom devedesetih kada je obnašao funkciju saborskoga zastupnika,¹ da bi sredinom devedesetih uveo našu znanstvenu i kulturnu zajednicu multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni koncept kulturne zoologije, odnosno, kulturne animalistike, kako ju je kasnije preimenovao u zborniku radova *Kulturna animalistika* sa znanstvenoga skupa održanoga u Splitu 1997. godine, čime je ipak dimenziju Prirode zamijenio kulturnom činjenicom.

¹ Navedimo neke »zelene« podatke iz opsežne biografije Nikole Viskovića: jedan je od osnivača ekološkoga pokreta Zelena akcija – Split 1989. godine. Nadalje, 1990. izabran je kao kandidat Zelene akcije – Split i SDP-a za zastupnika u prvi Sabor Republike Hrvatske (1990-1992), gdje ima zapaženu ulogu lijevog oporbenjaka. Pokretač je osnivanja Društva za zaštitu životinja u Splitu i od 1991. godine aktivist je nacionalnih i međunarodnih udruženja za zaštitu ljudskih prava. Za vrijeme Domovinskog rata djelovao je u nekoliko udruženja za ljudska prava, između ostaloga, jedan je od osnivača Dalmatinskog odbora solidarnosti gdje je u suradnji s bremenskim Zelenima radio na programu pomoći ženama žrtvama rata Most nade. Jednako tako autor je i prve naše knjige iz područja kulturne botanike – *Stablo i čovjek: prilog kulturnoj botanici* (Zagreb: Antibarbarus, 2001).

Naime, Nikola Visković 1996. godine objavljuje zooetičku knjigu *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji*, što je prvo djelo kulturne animalistike u našoj sredini, i na njezinu je tragu formiran i znanstveni projekt *Kulturna animalistika*, čija je voditeljica Antonija Zaradija Kiš, a koji je 2008. godine pokrenut u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, te je kao prvi rezultat spomenutoga projekta nastao zbornik radova *Kulturni bestijarij*, inače, objavljen godinu dana ranije.² Dakle, riječ je o ključnoj godini inicijacije prava životinja u Hrvatskoj (što se tiče godine objavljivanja Viskovićeve knjige 1996. god.), da bi tek nekoliko godina kasnije – točnije 2001. godine bila osnovana prva naša udruga za prava životinja Prijatelji životinja i ujedno naša najdugovječnija i najaktivnija udruga za prava životinja.

Sažeto: Viskovićeva knjiga pokazuje kako se povijest životinja i povijest čovjeka međusobno prožimaju, nažalost, sa specističkom prevlašću nadživotinje. Odnosno, kao što navode Alexandar Bar i Jan Söderqvist, autori *Netokracije* (2002), ne smijemo zaboraviti kako je najvažnija značajka totalističkoga mišljenja antropocentrički svjetonazor: »Što je veća sličnost s čovjekom veća je i korist, uporabljivost u ostvarivanju njegovih želja i ambicija kao i vrijednost takvog bića, stvari ili događaja.« U okviru navedenoga spomenula bih i ekofeminističku odrednicu, kojoj Visković posvećuje poglavlje pod nazivom »Žene su s vama«, i koju uvodi isto tako u izbor/knjigu iz 2009. godine.³ Naime, svi se ekofeminizmi koji se protežu na taj tapiseriji pokreta od spiritualnoga do političkoga ekofeminizma slažu da je svim oblicima opresije zajedničko to što počivaju na patrijarhatu, odnosno, androcentričnom trojstvu opresije koju čine rasizam, seksizam i specizam.⁴

I NADALJE O KULTURNOJ ANIMALISTICI/ZOOLOGIJI

I dok su u anglosaksonskom području u opticaju tri termina – *animalistički studiji*, odnosno *animalistika* (*animal studies*), *antrozooloģija* (*anthrozology*) i *antropologija životinja* (*anthropology of animals*), u hrvatskom znanstvenom i kulturnom krugu u opticaju je sintagma *kulturna zoologija*, odnosno *kulturna animalistika*, i to zahvaljujući, nije naodmet ponoviti, Nikoli Viskoviću.

Pritom se u anglosaksonskom području sve više čuju glasovi teoretičara i praktičara/aktivista koji se zauzimaju za poziciju kritičkih animalističkih studija, odnosno kritičke animalistike (*critical animal studies*) koji se u potpunosti distanciraju od apolitičnosti animalističkih studija kao i njihovih katakombi

² Zbornik *Kulturni bestijarij* (ur. S. Marjanić i A. Zaradija Kiš) okuplja 37 kulturnoanimalističkih tekstova. Pritom što se tiče uloge životinja u raznim (s naglaskom na slavenskim) etnokulturnim tradicijama, a navedeno smo istaknule s obzirom da je projekt pokrenut u Institutu za etnologiju i folkloristiku, krenule smo od dvotomne knjige Tihomira R. Đorđevića *Priroda u verovanju i predanju našega naroda* (Beograd, 1958.) kao i od knjige *Verovanja, uvjere in običaji Slovencev* (*Narodopisno gradivo*). Knj. 2. (Celje, 1948.) Vinka Möderndorfera, kao i od pojedinih članaka o zootemama koji su objavljeni u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Svakako spomenimo da je već u prvom broju *Zbornika za narodni život i običaje* objavljen članak Dragutina Hirca *Što priča naš narod o nekim životinjama?* (*ZNŽO*, 1896., 1, str. 1-26). Naravno, tu je i nezaobilazna monografija Aleksandra Gure *Životinje u slavenskoj narodnoj tradiciji*, objavljena 1997. godine. O samom projektu te o izbornom kolegiju *Kulturna animalistika*, što ga je Antonija Zaradija Kiš 2010. godine pokrenula na Hrvatskim studijima usp. Zaradija, Marjanić 2013. Što se tiče recentnijih istraživanja animalističke tematike u folkloristici, etnologiji i kulturnoj antropologiji, a izvan spomenutoga projekta, valja spomenuti kako je 2011. god. na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu Lidija Bernardić obranila diplomski rad *Animalistika u etnologiji/kulturnoj antropologiji: prilog promišljanju studijskog kurikulumu* gdje vrlo otvoreno ispituje trenutno stanje kulturne antropologije, i to dijela koji tematski problematizira animalističku građu, te obrazlaže prijedlog za uvođenje kolegija *Animalistika u antropologiji*. Autorica zaključuje i da nakon uvođenja bolonjskoga sustava intrigira činjenica da čak niti jedan uži, specijalizirani segment ovako široke discipline kao što je kulturna animalistika/zoologija nije našao svoje mjesto u raznovrsnom studijskom programu etnologije i kulturne antropologije. Nadalje, na Filozofskom fakultetu u Rijeci Sarah Czerny otvara svoja proučavanja zazora antropologa prema doslovnom shvaćanju narativa koji komunikaciju između životinja i kazivača predstavljaju kao recipročnu i ravnopravnu, a taj »antropološki zazor« autorica razmatra iz perspektive vlastitih istraživanja odnosa ljudi i pasa u svakodnevnom životu u Rijeci (Czerny 2012:7-22).

³ Kao što u »Uvodnoj riječi« knjige hamletovsko-hekubinskoga podnaslova *Kulturna zoologija. Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji* (Jesenski & Turk, Zagreb, 2009., 429 str.) Nikola Visković ističe, radi se o knjizi koja je sačinjena kao izbor 28 poglavlja iz autorove knjige *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji* (1996).

⁴ Naime, tvorac je pojma *speciesism* – u analogiji s pojmovima kao što su rasizam i seksizam – Richard D. Ryder, britanski psiholog i jedan od pionira suvremenoga oslobođenja životinja i pokreta za prava životinja, godine 1970. u letku istoga naziva.

akademskoga diskurza (usp. Best 2009:12). Tako su 2001. godine Steven Best i Anthony J. Nocella osnovali Institut za kritičke animalističke studije (**Institute for Critical Animal Studies**) kao prvi znanstveni centar posvećen filozofskim diskusijama o oslobođenju životinja, a koji djeluje kao akademska/aktivistička web-stranica. Tradicionalna animalistika je, zamjećuje Steven Best, interdisciplinarna, no ona obično izostavlja političku ekonomiju, dok je kritička animalistika čini svojim ključnim elementom. Poput Frankfurtske škole, kritička animalistika ujedinjuje društvenu teoriju, politiku, a također i kritiku kapitalističke dominacije, u revolucionarnom projektu transformacije društva i psihologije. Prema riječima Stevena Besta: »Animalistika znači različite stvari različitim ljudima – u koje se ubrajaju zaštitnici životinja, no i mesojedi, specisti, zagovaratelji vivisekcije i razni ljudski supremacisti te eksploatatori životinja« (Best 2009:13). Tako je, prema mišljenju Stevena Besta, akademsko bavljenje životinjama kako promoviraju animalistički studiji apstraktno i teoretsko. Životinje su za animalističke studije samo zanimljiva tema istraživanja i oblik akademskoga kapitala. I dok za većinu veterinaru štakor znači samo stvar u koju se može ubrizgati kemikalija i na temelju čije se smrti može napisati znanstveni članak, za animalističke studije (*animal studies*) životinja isto tako znači samo objekt, znak, referent i historijsku apstrakciju koju se može objektivizirati i alegorizirati da bi se napisala knjiga, članak ili pak izlaganje za konferenciju (Best 2009:21).⁵

Promotrimo ukratko kontekst iniciranja Viskovićeve kulturne zoologije koja, jednostavno rečeno, nastoji odgovoriti na podnaslovno hamletovsko-hekubinsko pitanje knjige *Kulturna zoologija*: »Što je životinja čovjeku i što čovjek životinji?« (usp. Visković 2009). Tako je prvi prijelaz prema kulturnoj zoologiji, odnosno ulozi animalnoga u kulturnoj historiji, Visković prepoznao u radu Richarda Lewinsohna koji je pod pseudonomom Morus objavio knjigu *Povijest životinja*, s podnaslovnom odrednicom *njihov utjecaj na kulturu i civilizaciju* (1952), kojom je među prvima odstupio od čisto biološkoga pristupa fenomenu životinjskoga. Daljnji prijelaz prema kulturnoj animalistici, odnosno, kulturnoj zoologiji, učinio je, kako to Visković nadalje ističe, pariški skup o etnozoozologiji *Čovjek i životinja (L'homme et l'animal)*, koji je 1975. godine organizirao Raymond Pujol, a pritom je objavljen i istoimeni zbornik radova s navedenoga skupa. Ipak, tim je skupom Raymond Pujol djelomično ograničio mnogostruko proučavanje kulturne zoologije na etnozoozologiju, koju je odredio kao graničnu biološko-socijalnu znanost. U odnosu na takav koncept etnozoozologije, Nikola Visković svojim postavkama kulturne zoologije, odnosno kulturne animalistike, propituje sveprisutnost životinjskoga u povijesti čovječanstva, dakle, u materijalnoj i duhovnoj kulturi. Gotovo sve ove vidove istraživanja obuhvatilo je, kako ističe Visković, oxfordsko izdanje *A Cultural History of Animals*, u šest tomova, objavljeno 2007. godine.⁶

Tako ključno pitanje ove knjige čini autorov upit: »kako spriječiti nepravedno upadanje prava jednih bića u prava drugih bića, tj. razornu apsolutizaciju ičijih prava?« (Visković 2009:394-395). Jer kao što je

⁵ U suradnji s udrugom Prijatelji životinja Steven Best 13. lipnja 2008. održao je u Zagrebu predavanje *Abolicija i moralni napredak (Abolition and Moral Advancement)*. Prijatelji životinja jedina su domaća udruga koja radi i na sustavnom upoznavanju (naglasak stavljam na sustavnom a ne na povremenom) svojih članova/ica i zainteresiranih za problematiku prava životinja i s vodećim teoretičarima/teoretičarkama prava životinja. Tako je Udruga povodom objavljivanja prijevoda knjige *Zašto volimo pse, jedemo svinje i nosimo krave: Uvod u karnizam* Melanie Joy organizirala predavanje spomenute autorice koja je pritom i održala radionice za aktiviste/ice (Zagreb, Osijek, 15. – 17. ožujka 2012). Naravno, sve predavačke aktivnosti Prijatelja životinja nije moguće na ovome mjestu nabrojiti, ali navodim još jedno, meni osobno, vrlo korisno predavanje *Kontinuitet svijesti: Znanstveni argument za prava životinja* Martina Ballucha (Zagreb, 16. prosinca 2009), koji se 1997. odrekao znanstvene karijere kako bi se posvetio borbi za prava životinja. Nadalje, od 2002. predsjednik je austrijske organizacije VGT – Verein gegen Tierfabriken. God 2005. u Beču je doktorirao filozofiju na temu *Etika životinja*.

⁶ Navedimo neke podatke o ulozi životinja u povijesti čovječanstva, a prema primjerima iz Viskovićeve knjige. Npr. sve do početka 20. stoljeća ratovi su bili nezamislivi bez konja kao i drugih životinja. Tako je 10 000 konja stradalo u staljingradskoj bici gdje su ranjeni, izmasakrirani konji bili prisiljeni trčati i na tri noge, a tu je stravičnu istinu, o kojoj se na žalost ne može čuti u probranoj povijesti za srednjoškolce, tematizirao u potresnoj lutkarskoj predstavi *Bitka za Staljingrad* gruzijski redatelj Rezo Gabriadze (predstavu smo imali prigodu pogledati na Festivalu svjetskog kazališta 2004). Prva bića što su uzletjela balonom 1783. godine bile su ovca, patka i pijetao, a 1957. godine svemirskim brodom lansirana je i Lajka – sićušna mješanka sibirskog maskija i terijera, lualica pokupljena s moskovskih ulica. Za razliku od Lajke, koja je prva podnijela cinički teret znanstvenih testiranja kao i hladnoratovskog nadmetanja »tko će prvi zagospodariti svemirom«, Strijelka i Bijelka bile su prva živa bića koja su preživjela let u orbiti.

izjavio Nikola Visković u gostovanju u TV emisiji *Nedjeljom u 2* (veljača, 2008.) – postoje samo dvije tabu teme: jedna je tabu tema Bog a druga su klaonice. Što se tiče tabu teme klaonica, željela bih se pozvati na Coetzeejevo pitanje iz njegova romana *Elizabeth Costello: osam predavanja* (2003) gdje njegova fiktionalna romansijerka Elizabeth Costello u promišljanju klaonica kao varijantama konc-logora, postavlja sljedeće pitanje: »ako Sotona ne divlja po klaonicama, gdje je onda?«.

Ipak, valja zamijetiti cinički paradoks, što, dakako, potvrđuje i Viskovićeva knjiga, koja ima kulturni status među našim animalistima – i teorijskoga i aktivističkoga usmjerenja, danas kada je životinja kao i cjelokupna priroda svedena samo na eksploatirajući objekt, u onome što animalisti nazivaju suvremenim holokaustom, začudo nije nestala i njihova simbolička vrijednost.

Osobno, što se tiče termina kulturna zoologija, odnosno kulturna animalistika, odnosno antropologija životinja, zalažem se za posljednji termin jer time bismo mogli ipak razbiti mit definicije o čovjeku kao kulturnoj životinji s obzirom da su jednako tako i neljudi kulturne životinje.⁷ Koliko je bitno, naime, oformiti antropologiju životinja i u našoj akademskoj zajednici,⁸ govori i činjenica kako je upravo u filozofskoj antropologiji jasno da predodžba koju čovjek ima o sebi nikada nije nezavisna od predodžbe koju on ima o prirodi pa tako i o životinjama. Podsjetimo samo na brojne poetske definicije mnogobrojnih filozofa koje određuju čovjeka u odnosu na životinju: krenimo od Aristotelove odrednice čovjeka kao društvenoga bića, životinje (*zoon politikon*), isto tako od njegove odrednice čovjeka kao životinje koja se smije (*animal ridens*), kao i još nekih filozofskih određivanja čovjeka u odnosu na životinju, npr. *ljudi su životinje koje izrađuju oruđe, životinje obdarene jezikom, životinje koje pripremaju hranu, životinje sa sviješću o sebi, životinje obdarene maštom, moralne životinje...* Istina, većina je tih zooporedbi specistička. Osobno, jednu od najdražih odrednica čovjeka u odnosu na životinju pronalazim u onoj koju je ponudio zoolog Desmond Morris: naime, prema Morrisu čovjek je »goli čovjekoliki majmun«. Pritom bih pridodala još jedan poznat Morrisov zooaforizam: »Na našem planetu žive 193 vrste majmuna. Od toga, 192 vrste su dlakave ili pokrivene dlakom. Izuzetak je goli majmun koji je sam sebe prozvao *Homo sapiens*.« I nadalje: »Ja sam zoolog, a goli majmun je životinja.«

Druga polovica devedesetih: aktivistička scena – Kolektiv Obrana istine, ATTACK!-ova scena

Thomas Vernon Reed u knjizi *The Art of Protest* ističe da društveni pokreti čine jedan od najdinamičnijih elemenata u razvoju društva te da akademske formacije nastaju upravo na društvenim pokretima, pa su tako npr. etnički studiji oblikovani na antirasističkom pokretu 60-ih; ženski studiji na feminističkom pokretu drugoga vala 60-ih; *animal studies* (animalistika) na temelju pokreta za oslobođenje životinja 70-ih kao što je i ekokritika oblikovana na ekološkom pokretu 70-ih.⁹ U tome smislu svakako kao preteču domaćega pokreta za prava životinja možemo spomenuti neformalnu anarhističku organizaciju Kolektiv Obrana istine koja je promovirala prava životinja i veganstvo (a o kojoj ćemo više saznati iz priloženih razgovora s Domagojem Pintarićem i Hrvojem Nežićem), odnosno skupinu Urbana gerila (navedeni su naziv koristili za akcije koje su izlazile iz legalnih okvira), a koja je pritom povremeno djelovala u okviru ATTACK!-a. Tako ATTACK!-ov *Newsletter* iz 1999. godine (broj 11) izvještava kako se skupina Urbana gerila, a koja se određuje kao »pankeri, entuzijastični stanovnici Zaprešića«, 18. rujna 1999. okupila kako

⁷ Barbara Noske u knjizi *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology* iz 1989. godine postavlja zahtjev za oblikovanjem antropologije životinja s obzirom da dominira antropocentrična antropologija u odnosu na životinje.

⁸ Pored Antonije Zaradije Kiš, njezinoga kolegija Kulturna animalistika, koji je 2010. godine pokrenula na Hrvatskim studijima u Zagrebu, svakako valja spomenuti iznimnu ulogu Hrvoja Jurića i Snježane Husić što se tiče bioetičkih i animalističkih tema u sveučilišnim programima Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, čime je i u humanističkim disciplinama postala vidljivija i problematika vrste, pored rase, klase, roda i spola (usp. Hochman 1998). Njihovi su kolegiji istaknuli postojanje dobrog teorijskoga i etičkoga razloga da se u proučavanje životinja još intenzivnije uključi humanistika i time sugerira zajednički program »kreativnoga disciplinarnoga uznemirivanja«, kako je istaknula engleska teatrologinja Una Chaudhuri (2007.).

⁹ Upravo ti novi društveni pokreti pokazuju da su izravna, direktna akcija kao i participacija korisnije od oslanjanja na političare i političke sustave (Giddens 2007:440).

bi očistila obližnju šumu i rječicu Lužnicu u okolici Zaprešića, i u istom broju *Newslettera* pozivaju građanstvo da bojkotira cirkuse sa životinjskim točkama. Dakle, osvanuli su životinjskim točkama. Dakle, osvanuli su *do-it-yourself* leci zalijepljeni preko cirkuskih plakata, a sadržaj je glasio: »URBANA GERILA – protiv nasilja nad živim bićima i prirodom – za prava ljudi i životinja«, što je jedna od prvih (zasigurno prvih) lokalnih osuda specizma.

Kao prilog ovoj cjelini o začecima animalističkoga pokreta u RH, i to aktivističkoga usmjerenja, prilažem, dakle, dva razgovora – jedan s Domagojom Pintarićem, među ostalim, jednim od osnivača udruge Prijatelji životinja 2001. godine, i razgovor s Hrvojem Nežićem, koji je, riječima Domagaja Pintarića, uveo pokret prava životinja u RH na višu razinu.

Prilog 1. Razgovor s Domagojem Pintarićem

Tvoje se ime vezuje uz Kolektiv Obrana istine; o kakvom je kolektivu riječ?

Kolektiv Obrana istine djelovao je u drugoj polovici devedesetih i bio je prvi pokušaj okupljanja neformalne organizacije, odnosno grupe koju bi činili pripadnici koji su vegani, slobodni od svih vrsta uživanja droga, alkohola, opijata, duhanskih proizvoda i svega što može izazvati ovisnost ili promjenu stanja svijesti. Težili smo anarhističkom načinu djelovanja i razmišljanja, a sve što smo radili – radili smo samostalno, odnosno takozvanim uradi sâm načinom koji isključuje konzumerizam, stvaranje profita, ali i korištenje uobičajenih načina proizvodnje, što znači da smo sami radili svoje majice, razne tekstilne predmete, tiskali letke i brojne druge aktivnosti koje bismo inače morali platiti nekoj tvrtki, a što smo željeli izbjeći. Kolektiv je djelovao nekoliko godina, organizirali smo brojne događaje i koncerte na kojima smo prikupljali sredstva od kojih smo tiskali promotivne materijale putem kojih smo okupili još istomišljenika, a s vremenom se okupila grupa ljudi koja je smatrala da postoji dovoljno organizacija koje se bave većinom naših tema – od radikalne ekologije, borbe protiv patrijarhije, homofobije, za jednakost spolova, anarhističkih i sličnih grupa te smo odlučili osnovati organizaciju isključivo za prava životinja i promociju veganstva. Tijekom djelovanja Kolektiv Obrana istine sproveo je istraživanje, peticiju i na kraju podnio zahtjev za uvođenje veganskih obroka u menze Studentskog centra, u čemu smo djelomično uspjeli jer su obroci uvedeni, ali vegetarijanski, odnosno bilo je mliječnih proizvoda i jaja u tim jelima, ali bio je to prvi korak u prihvaćanju vegetarijanske i veganske populacije unutar društva. Jedan od glavnih pokretača službene organizacije i jedan od ljudi koji je podigao sve na višu razinu bio je Hrvoje Nežić od kojeg smo svi mnogo naučili i kojem današnja hrvatska scena duguje svoje postojanje.

Jednako tako u doba prve generacije ATTACK!-a djelovao si u Urbanoj gerili. Kako je došlo do osnivanja tog kolektiva i na koji ste sve način djelovali?

Urbana gerila zapravo je samo ime koje smo koristili prilikom akcija koje nisu bile sasvim legalne, odnosno, kad se radila sabotaža cirkusa sa životinjskim točkama, odlučili smo ne potpisivati postojeće grupe kako ne bismo imali problema, stoga smo koristili ili karticu ALF (Animal Liberation Front), od-

ATTACK!-ov Newsletter iz 1999. godine (broj 11), str. 14.

nosno ponekad i FOŽ (Fronta za oslobođenje životinja), iako je engleski naziv uobičajen i u zemljama van engleskog govornog područja. S Urbanom gerilom u početku sam se povezoao sasvim slučajno. Naime, novinarka jednih dnevnih novina nazvala me te ispitivala o akciji sabotaže koju je sprovela Urbana gerila, a o kojoj nisam znao ništa te sam negirao svoje sudjelovanje. No, nije mi vjerovala te me navela kao organizatora i aktivistu UG, što mi se nije dopalo jer je bila riječ o nečemu zbog čega je u to vrijeme nekoliko ljudi bilo prevedeno te premlaćivano u policijskim postajama, a pričalo se i da nas prisluškuju te prate sve što radimo. Velik se dio toga kasnije pokazalo opravdanim sumnjama jer sam se tijekom nekoliko privođenja i obavijesnih razgovora imao priliku uvjeriti koliko su pojedine službe unutar MUP-a uistinu upoznate s našim radom i našim privatnim odnosima te životima.

Jeste li imali neke uzore što se tiče domaće scene; odnosno koliko je prije vas bilo takvih akcija koje su upućivale na specizam?

Što se uzora tiče, s obzirom da smo većinom proizašli iz anarhističke scene, nismo previše »voljeli« organizacije ni u jednom obliku, s obvezatnom hijerarhijom, titulama i računom u banci, tako da su nam najbliži bili ATTACK!, Zagrebački anarhistički pokret te slične, uglavnom neformalne grupe s kojima smo često surađivali, koji su nam pružali svoju potporu, prostor za organiziranje i sastanke, svoje iskustvo pri radu i računalnu ili drugu podršku koju tada nismo imali. Ipak je bila riječ o dobu bez mobilne telekomunikacije, bez brzog interneta, s ograničenim informatičkim znanjem, bez tradicije uličnih akcija i demonstracija, bez internetske podrške u obliku portala, stranica, društvenih mreža... Sve je bilo znatno teže nego sada, puno više vremena smo stajali na ulicama, trgovima, skupljali peticije, dijelili letke, i iako je sve to bilo teže nego danas, bila je možda veća čar djelovati direktnije od npr. internetom. Kasnije smo uvidjeli prednosti velikih i ozbiljnih organizacija poput PETA-e i uglavnom smo preuzeli njihov model rada.

Koliko su sami pripadnici/ice ATTACK!-a bili usmjereni na vegetarijanstvo i veganstvo?

U to vrijeme, u krugovima u kojima smo najviše djelovali, dakle, na nevladinoj sceni i u tzv. undergroundu, odnosno postojećoj anarho punk sceni, u koje je spadao i ATTACK!, bilo je mnogo vegetarijanaca, nešto manje vegana. Ponekad smo se dobro slagali, iako je bilo uvriježeno mišljenje da je to što radimo nametanje uvjerenja, dok su oni navodno poticali slobodnu volju. ATTACK! je, primjerice, jednom tjedno pripremao veganske obroke jer su shvaćali da je to etički ispravno, ali u isto vrijeme su nas nazivali netolerantnima pa i fašistima jer smo bili uvjerenja da nitko nema pravo drugo biće lišiti slobode, uzrokovati mu bol i patnju u ime svog izbora i svojih prava. Ono što je za njih bio fanatizam za nas je bila osnova poštivanja tuđih prava. Ako je moj izbor pojesti drugu osobu, onda ta osoba nema izbor ne biti pojedena. Zbog tih razlika, odnosno licemjerja cijele nevladine, a pogotovo radikalne anarhističke scene, što se tiče prava ne-ljudi, uzrokovalo je dosta sukoba pa i prekida suradnje, što se na kraju i dogodilo.

Jeste li pored akcija organizirali i neka predavanja; jeste li imali neke strane gošće, teoretičare/ke i aktiviste/ice za prava životinja?

Da, uz akcije smo redovno organizirali tribine, predavanja na koja smo pozivali goste iz područja etike i prava životinja poput Hrvoja Jurića, iako su predavanja s gostima bila rjeđa od projekcija video sadržaja i predavanja u kojima smo sâmi bili predavači. S vremenom smo krenuli i u prevođenje nekih knjiga koje su kasnije objavljene pod izdavaštvom Prijatelja životinja. Davno je to bilo, prije skoro dva desetljeća; ne sjećam se baš svega u potpunosti, a i miješa se dosta rad neformalnih udruga s onime što smo radili pod Prijateljima životinja gdje smo sve svoje iskustvo i sav rad iskoristili u sasvim suprotnom smjeru, jer ono što smo izbjegavali kao neformalne anarhističke grupe prigrlili smo kao službena organizacija.

Jeste li surađivali s ostalim članovima pokreta za prava životinja iz ex-YU, i kakva je bila situacija devedesetih u ostalim bivšim republikama?

Devedesetih, osim u Sloveniji nije postojala neka druga grupa za prava životinja i veganstvo, a i s tom grupom smo tek povremeno surađivali na nekoliko zajedničkih prosvjeda i akcija. U ostatku bivše države bilo je tek nekoliko pojedinaca, uglavnom iz anarhističkih krugova koji su nešto radili na tom području, stoga smo često surađivali s duhovnim grupama poput Univerzalnog života, praktičarske vjerske grupe koja je izdavala brojne knjige o pravima životinja, vegetarijanstvu; radili su akcije i predavanja na tu temu, a s vremenom se osnovala i udruga Glas životinja čiji su članovi bili vezani uz tu vjersku

grupu. Zbog nedostatka ljudi i aktivista, uz anarhiste i pankere često smo bili okrenuti prema duhovnim i vjerskim skupinama poput Yoge u svakodnevnom životu, Svjesnosti Krišne, Komaje, Ananda Marge i već spomenutog Univerzalnog života. Bila je to šarolika skupina iz koje je proizašlo mnogo uspješnih i zanimljivih projekata i akcija. Kasnije, kad smo osnovali Prijatelje životinja, krenuli smo s predavanjima prvo po Hrvatskoj, a zatim i u ostatak bivše države te smo osnovali podružnice u nekoliko desetaka naših gradova te u Sloveniji, BiH te Srbiji. Do tada službenih grupa za prava životinja i veganstvo nije bilo. Također treba imati u vidu da je to poratno razdoblje, da su veze bile otežane, odnosi napeti i da nije bilo jednostavno ni komunicirati »preko granica«, a pogotovo surađivati te voditi zajedničke projekte. Danas je situacija potpuno drugačija.

Jednako tako u nekim si napisima povezan s Veganskom akcijom te Centrom za prava i oslobođenje životinja. O čemu je točno riječ?

Veganska akcija samo je još jedno od neformalnih imena iz razdoblja Kolektiva Obrana istine putem kojeg se više naglasak davao promociji veganstva. Budući da Kolektiv Obrana istine nije bio isključivo veganska grupa, s vremenom se pojavila potreba za jasnom i usmjerenom promocijom veganstva. S vremenom se okupilo nekoliko ljudi sličnih razmišljanja te se krenulo s prvom inicijativom za zasebnu organizaciju čije je ime u početku bilo Centar za prava životinja i oslobođenje životinja, što smo prilikom službenog osnivanja udruge preimenovali u Ljudi za prava životinja po uzoru na PETA-u, odnosno People for the Ethical Treatment of Animals. Na žalost, ta grupa više je aktivnosti usmjeravala na ciljeve udruge te neke interne aktivnosti dok je nedostajalo aktivnosti prema van, odnosno pravog konkretnog rada. Nakon početnog odugovlačenja s radom, grupa je polako počela gubiti smisao i iz nezadovoljstva sam je napustio te s još nekoliko ljudi osnovao Prijatelje životinja. Naziv Prijatelji životinja odabrali smo jer tada pojam prava životinja nije bio ni poznat ni razumljiv te smo odlučili ići s blažom varijantom od »oslobođenja« ili »prava« u nazivu. Ubrzo smo počeli s ozbiljnim radom, surađivali smo s medijima, naprosto zaposjeli medijski prostor i u roku od dvije godine imali smo članstvo od nekoliko tisuća aktivnih, odnosno desetak tisuća pasivnih članova, simpatizera koji dobivaju obavijesti i pozive, ali nisu službeno bili članovi udruge. U roku od nekoliko godina uspjeli smo napraviti cijeli niz zapaženih akcija, od kojih su neke rezultirale zabranama nastupanja cirkusima sa životinjskim točkama, testiranja proizvoda na životinjama, zabrane lova u pojedinim područjima, uvođenju vegetarijanskih obroka u javne institucije i vjerojatno najvažnijom stvari, napisali smo prijedlog Zakona o dobrobiti životinja koji je usvojen u Saboru.

Prilog 2: Razgovor s Hrvojem Nežićem

Kada je došlo do osnivanja Kolektiva Obrana istine, gdje ste se okupljali i kako je počela Vaša suradnja s ATTACK!-om? Naime, od Domagoja Pintarića saznala sam da je upravo on s Teom Petričevićem pokrenuo KOI, te da ste se Vi naknadno priključili navedenom kolektivu?

U to vrijeme (mislim da je to bilo 1999. ili možda godinu ranije) pratio sam razne mailing liste na mreži ZaMir i tako sam upoznao Domagoja, a preko njega i Tea. Kolektiv Obrana istine tada je već bio osnovan. Teo je bio zainteresiran za širi krug pitanja, od ekologije, ekološke poljoprivrede do veganizma i prava životinja, a Domagoj i ja smo bili najviše fokusirani na prava životinja. Prve sastanke održavali smo u prostorima ATTACK!-a i Zelene akcije, a kasnije smo od Akcije socijaldemokrata dobili na korištenje podrumski prostor u Gundulićevoj ulici. Koliko se sjećam, suradnja s ATTACK!-om vjerojatno je počela dogovorom s poznanicima iz Zagrebačkog anarhističkog pokreta koji su ujedno djelovali i u ATTACK!-u.

Koje ste sve akcije poduzimali kao Kolektiv Obrana istine?

Na početku smo štampali i dijelili letke, pokretali peticije i skupljali potpise, pokrenuli mailing liste »obrana« i »prava-zivotinja« na ZaMir mreži, a u suradnji s ATTACK!-om organizirali smo uspješno događanje s projekcijama filmova iz područja prava životinja i veganskom večerom.

Jeste li kao sudionik akcija Urbane gerile bili policijski privođeni? Naime, od Domagoja Pintarića saznala sam da ste pod tim nazivom provodili nelegalne akcije te da je nekoliko pripadnika bilo privođeno. Koliko su pojedine službe unutar MUP-a pratile Vaš rad?

Osobno nisam bio sudionik ilegalnih akcija (pa tako nisam ni mogao biti policijski priveden) i ne poznajem ljude koji su bili. Sjećam se da sam u to vrijeme čuo za akcije uništavanja lovačkih čeka na području Zaprešića i da su ti ljudi bili uhvaćeni i premlaćeni. Nemam saznanja da li nas je MUP pratio.

Kako ste osobno došli do puta o pravima životinja i na koje ste sve poteškoće, nerazumijevanja nailazili u tim počecima?

Vjerujem da su osjećajnost i suosjećajnost među mojim najizraženijim karakternim osobinama, pa sam s te strane oduvijek imao dobar temelj. Još od malih nogu gnušao sam se klanja i nasilja, ali ipak mi je bio potreban poticaj da učinim presudan korak i postanem vegetarijanac. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, kad je društvo postalo otvorenije, taj poticaj ostvaren je preko mog interesa za indijsku filozofiju, religije i kulturu, kroz predavanja i publikacije Centra za vedske studije. Pojam »prava životinja« postojao je u mojoj svijesti prije nego što sam čuo da itko govori o njemu, jer pitao sam se – ako govorimo o ljudskim pravima – što je s pravima svih bića koja osjećaju bol sasvim isto kao i mi? Prilikom posjeta američkoj knjižnici u jednom katalogu pronašao sam da postoje knjige s naslovima »prava životinja« i »oslobođenje životinja«; kasnije sam nabavio knjigu *Animal Liberation* Petera Singera i saznao da na Zapadu postoji pokret za prava i oslobođenje životinja koji nije velik, ali je značajan. Prelazak s jednog na drugačiji sistem prehrane neminovno je povezan s poteškoćama, ali ne prevelikim, pogotovo kad su se počele otvarati trgovine zdrave hrane.

Kako je Vaša uža, bliža (npr. obitelj) i šira zajednica (npr. prijatelji, sustav obrazovanja) reagirala na Vaše veganstvo?

Moj otac ima drugačije poglede od mene, prilično konzervativne, i vjerojatno nije bio previše sretan što sam prestao jesti meso, ali to mi nije bio problem jer nismo živjeli zajedno. S druge strane, kad je moj sin, koji jedan period života nije bio sa mnom, došao živjeti kod mene, pokušao sam mu objasniti važnost vegetarijanstva / veganizma zbog zdravlja, životinja i ekologije i bio sam sretan što je reagirao pozitivno.

Naravno, kad sam diskutirao s drugima o tim pitanjima (na primjer s kolegama na poslu), dolazilo je do neslaganja; ispočetka u tim diskusijama nisam bio ni izdaleka dovoljno dobro potkovan.

Neki od mojih prijatelja već su bili vegetarijanci, a na one otvorenih pogleda i spremne na promjene uspio sam utjecati i potaknuti ih na promjenu stava prema životinjama a time i prehrane. S nekim prijateljima nisam o tome mnogo razgovarao, znajući da ne postoji gotovo nikakva mogućnost da se promjene.

Kako komentirate rad današnjih udruga za prava životinja – u prvom redu mislim na Prijatelje životinja i Stop specizmu? Zbog čega niste član nijedne od ovih udruga i kako danas djelujete na planu prava životinja?

Rad udruga Prijatelji životinja i Stop specizmu pratim uglavnom preko njihovih web-stranica i, naravno, podržavam ih. Teško mi je komentirati jer ne znam dovoljno, ne znam koliko uspješno funkcioniraju, koliko im je članstvo a time i utjecaj, da li im članstvo raste, pada ili stagnira itd. Pokušat ću zato odgovoriti općenitije. Ne tvrdim da sam u pravu, ovo što ću reći moje je mišljenje, odnosno osjećaj. Meni izgleda da Prijatelji životinja (a vjerojatno i mnoge druge slične udruge u svijetu) promoviraju prvenstveno vegetarijanstvo / veganstvo kao životni stil. To samo po sebi nije loše, ali nisam siguran koliko daleko možemo doći isključivo takvim pristupom. Kad vidim što ljudi pišu po našim forumima i portalima, izgleda mi da se gotovo nismo maknuli s mjesta. Pošao bih od stanovišta da ljudi rade ono što misle i ako želimo promijeniti ono što rade moramo promijeniti ono što misle. Nabacit ću nekoliko ideja, pitanja, problema koji mi se čine važnim.

Aspekt 1) koji mi se čini možda i najvažniji jest sljedeći: postoje udruge koje se bave isključivo životinjama, blogovi isključivo o životinjama, portali isključivo o životinjama. Samo po sebi, to je dobro, ali problem je što nema udruga, portala i blogova koji zagovaraju i prava životinja, i ekologiju, i ljudska prava. Bojim se da većina ljudi neće čak ni zalutati na stranice ili blogove koji govore isključivo o životinjama.

Aspekt 2): borba mišljenja i djelovanje na internetu. Mislim da znatno veći efekt imaju diskusije po forumima i portalima nego kad nekom tutneš letak koji će većina, bojim se, baciti u prvi koš. Boriti se na internetu argumentima izuzetno je teško kad si u apsolutnoj manjini a još puno gore kad si sasvim sâm. Mislim da bi udruge trebale i educirati ljude da dobro upoznaju argumente i organizirati ih da nastupaju zajedno i pomažu jedni drugima u takvoj borbi.

Aspekt 3): mislim da je borba za prava životinja prvenstveno političko pitanje, i zato bi ljudi koji se zalažu za prava životinja morali djelovati na mjestima gdje se govori o politici. Dat ću jedan primjer: portal politika.com. Tamo se pišu dnevni gotovo isključivo o ljudskim pitanjima (ne-ljudske životinje su stvari, one u suštini ne postoje osim kao kulise), a ako netko uopće piše o ekologiji, to je isključivo s antropocentričkog stajališta.

Aspekt 4): mediji. Mislim da bi pokret za prava životinja trebao pokretati medije (odnosno portale na internetu) koji bi se bavili ljudskim pitanjima, pitanjima ekologije, budućnosti, opstanka i pitanjima prava životinja, ali dakako sve s nespecističkih stajališta. Kod nas su najbliži onom što imam na umu portali h-alter.org ili (u znatno manjoj mjeri) advance.hr. Mislim da velike svjetske udruge (npr. PETA) imaju dovoljno sredstava za pokretanje takvih medija.

Aspekt 5): specistički jezik. Kategorija »životinje«, koja isključuje ljude, ogromna je laž, jer ljudi jesu životinje. Naravno da je jednostavnije koristiti uobičajeni termin »životinje«, ali mislim da je to velika greška koja ide u prilog jedino zlostavljačima i *statusu quo*. Termin ne-ljudske životinje trebali bismo daleko češće koristiti. Nažalost, pozitivnih primjera (kao što je Nonhuman Rights Project) ima vrlo malo.

Aspekt 6) Mislim da bi se udruge za prava životinja trebale početi baviti važnim pitanjima kojima se malo tko bavi, kao što su pitanja opstanka, budućnosti, rasta ljudske populacije, kolapsom svjetskih oceana, šestim valom izumiranja vrsta, klimatskim promjenama itd. U Hrvatskoj se takvim pitanjima (osim klimatskim promjenama) ne bavi baš nitko. Drugim riječima, mislim da bi udruge za prava životinja trebale dobrim dijelom preuzeti posao ekoloških udruga koje su kao antropocentričke ekološke udruge (poput naše Zelene akcije) nesposobne za navedeno.

Zbog čega nisam član dvije spomenute udruge? Uz udruhu Prijatelji životinja me nažalost vežu jako gorke uspomene iz razdoblja kad se Udruga u nastajanju rascijepila na dvije od kojih druga nije opstala – iako to ne znači da nikad ne bih mogao biti njihov član. Udruga Stop specizmu je simpatična, vidim da ima puno mladenačke energije i elana, ali bojim se i naivnosti i pogrešnih pristupa. Ne mogu se sasvim pronaći u onom što rade; vjerojatno za sada nemam dovoljnu motivaciju da se priključim.

Izoliran pojedinac nema previše mogućnosti za djelovanje. Financijski pomažem udrugama koje cijenim; na prvom mjestu tu je Sea Shepherd, ali i drugi kao Nonhuman Rights Project; pratim što se događa, učim, potpisujem peticije, pišem komentare na forumima i portalima, u prilog prava životinja ali isto tako i o drugim temama koje smatram povezanima, poput evolucije, klimatskih promjena, istrebljenja vrsta, rasta ljudske populacije, politike neprestanog ekonomskog rasta na ograničenom planetu i drugim ekološkim pitanjima. U budućnosti se planiram baviti pisanjem o ovom području jer vjerujem da imam dosta znanja i ideja.

Sjećam sa Vašega teksta o antropocentrizmu koji je bio devedesetih objavljen u fanzinu Communitas (danas je dostupan na portalu Što čitaš) gdje ste istaknuli da »indijski filozofsko-religijski sistemi impliciraju da u svijetu ispod očite površinske različitosti i nejednakosti vlada jednakost svih bića, pravednost i harmonija«. Vjerujete li i dalje u navedenu harmoniju i da li Vas je žestoki mladenački aktivizam na području prava životinja »slomio«, u smislu emotivnoga a i radnoga »izgaranja«?

Danas sam agnostik, što znači da ne znam odgovoriti da li je to istina ili ne. Ipak bih volio da karma, onako kako je shvaćaju indijske religije, postoji i da svi zlostavljači ne-ljudskih životinja iskuse na svojoj koži što znači činiti veliko zlo drugima.

Što se tiče »izgaranja«, na neki način prirodno je da smo nestrpljivi, ali to je i pogrešno. Šteta je samo što to treba doživjeti da bi se shvatilo. Ne bih rekao da sam *izgorio*, ali mislim da pokret za prava životinja nužno treba uspjehe. Oni mogu biti relativno mali, mogu biti lokalni, ali moraju postojati, inače je jako teško održati motivaciju kroz duže vrijeme. Zato je potpuno pogrešno inzistirati isključivo na abolicionizmu a sve drugo proglašavati velferizmom i odbacivati. Kao što objašnjava briljantni mladi kanadski filozof David Sztybel, tu zapravo nije riječ o velferizmu već o inkrementalizmu. Vrlo je lako reći: ja sam abolicionist i prihvaćam jedino totalno oslobođenje, ali takav stav ne prolazi »reality check«, nije u skladu s realnošću i bojim se da njegove zagovaratelje očekuje jedino razočaranje.

Osobna priča – Nikola Visković, animalistički ekofeminizam, Prijatelji životinja

Osobno sam prve dodire s pokretom za prava životinja u teorijskom smislu dobila upravo iz ovdje uvodno spomenute Viskovićeve knjige kao i na predavanjima o ekofeminizmu Karmen Ratković kojoj pripada inicijalna uloga u predavačkoj praksi ekofeminizma u Centru za ženske studije u Zagrebu, gdje kao jedna od suosnivačica spomenutoga Centra od njegova osnivanja vodi kolegij o ekofeminizmu i dubinskoj ekologiji. U početku je Karmen Ratković, točnije – 1995. godine u okviru eksperimentalnoga programa, spomenuti kolegij pod nazivom »Ekofeminizam i dubinska ekologija« vodila zajedno s Vesnom Teršelić (usp. Marjanić, u: Holy 2007).

Pritom, u većim je razmjerima ekofeminizam ušao u naše kulturne prostore tek tematskim brojem *Treće* o ekofeminizmu iz 2000. godine, što ga je uredila Karmen Ratković, gdje je u uvodniku naglasila da *feminizam posvećuje malo ili nimalo teorijske ili aktivističke pažnje problemu okoliša i brizi za prirodu*.¹⁰ Nadalje, broj *Treće* iz 2008. godine posvećen je animalističkom ekofeminizmu, gdje je objavljen i prijevod članka Carol J. Adams, koja se ne određuju ekofeministkinjom već feminističko-vegetarijanskom teoretičarkom.¹¹ Naime, spomenuta teoretičarka i aktivistica ističe kako se u novije doba pojavljuju feministički pristupi animalističkoj etici koji ne pripadaju etici skrbi, a uključuju postmodernistički pristup kao što je to npr. pristup Donne Haraway, i nadalje kao što je to i ekofeministički pristup Karen J. Warren i (nedavno preminule) Val Plumwood.

Tim brojem posvećenom animalističkom, odnosno vegetarijanskom ekofeminizmu iz 2008. godine urednice *Treće* nastojale su propitati ulogu prava životinja u eko/feminističkim smjernicama te pokušati odgovoriti na pitanje zbog čega bi feminizam trebao biti angažiran u pokretu za prava životinja, za pripadnike eksploatirane grupe koji ne mogu sami organizirano prosvjedovati protiv načina na koji se postupa s njima. Osim toga, taj je animalističko-ekofeministički broj *Treće* pokazao da iako se ekofeminizam, među ostalim, odredio i kao pokret za prava, odnosno oslobođenje životinja koji odbija prihvatiti patrijarhalnu dogmu o navodnoj prirodnoj dominaciji ljudi nad *drugim* životinjama, etika zagovora prava životinja u pojedinim se ekofeminističkih teoretičarki i teoretičara znatno razlikuje.

Upravo na primjeru Carol J. Adams možemo zaključiti kako nikako nije slučajno što aktivisti/ice za prava, odnosno oslobođenje životinja često ističu sljedeći slogan: »Oslobođenje životinja oslobođenje je ljudi!«, kojim pokazuju ono što Carol J. Adams u svom članku *A Feeling for the Language*, objavljenom u časopisu *Organization & Environment* (Vol. 13, No. 4) 2000. godine, određuje kao patofobiju – dakle, odbijanje da se osjeća patnja životinja te kao što pritom i razotkriva da su sve velike priče uvijek patofobične. Sasvim točno.

Pritom svakako bih se željela zadržati na spomenutom broju *Treće* koji je posvećen animalističkom ekofeminizmu. Dakle, od svih teorijskih i aktivističkih diverziteta u okrilju ekofeminizma u tom smo se broju odlučile posvetiti animalističkom ekofeminizmu ili vegetarijanskom ekofeminizmu, kako ga naziva ekofeministkinja Greta Gaard,¹² koji za sada u našoj feminističkoj i općenito kulturnoj kao i znanstvenoj zajednici nije bio sustavno obrađivana tema.¹³ Pritom bih kao posebnu vrijednost istaknula činjenicu što je pored teorijskih tekstova taj tematski broj donio i direktne aktivističke glasove zagovora prava, odnosno oslobođenja životinja, a riječ je o Nini Ćorić, koja dolazi iz udruge Prijatelji životinja, osnovane 2001.

¹⁰ Svakako u tome smislu treba posebno istaknuti naše prve dvije knjige o ekofeminizmu; riječ je o knjizi *Kulturalni ekofeminizam: simboličke i spiritualne veze žene i prirode* (2006) Marije Gwiger i knjizi *Mitski aspekti ekofeminizma* (2007) Mirele Holy.

¹¹ Carol J. Adams ustupila nam je svoj prilog iz do tada posljednjega animalističko-eko/feminističkoga zbornika *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics* (2007).

¹² Naime, Greta Gaard u videu pod nazivom *Ecofeminism Now!* (1996) govori o animalističkom ekofeminizmu (*animal ecofeminism*) (usp. Sturgeon 1997:240), a u članku iz 2002. godine o vegetarijanskom ekofeminizmu (*vegetarian ecofeminism*). Osobno, čini mi se da bi prikladnija odrednica u posljednjem slučaju bila *veganski ekofeminizam*. Greta Gaard urednica je prve animalističko-ekofeminističke antologije koja se posvetila pravima životinja iz feminističkoga rakursa – *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* (1993).

¹³ Izuzetak čini poglavlje »Žene su s vama« u zooetičkoj knjizi Nikole Viskovića *Životinja i čovjek* (1996), u kojemu ističe kako povezanost ženskog i životinjskog pitanja nije ni slučajna ni suvremena, kao i poglavlje o ekofeminizmu i animalizmu u knjizi Mirele Holy (2007) te tematska cjelina o animalističkom ekofeminizmu u zborniku *Kulturni bestijarij* (2007).

godine, i Martini Staničić iz također zagrebačke udruge Oslobođenje životinja, koja je osnovana 2004. godine (i samoukinuta nakon nekoliko godina djelovanja). Naime, njihovi aktivistički tekstovi dolaze s konkretnim problemima: i dok aktivisti/aktivistkinje Prijatelji životinja ne vide problem u praksi koju promovira PETA (People for the Ethical Treatment of Animals), najveća organizacija za prava životinja, u korištenju aktivističkih obnaženih tijela u animalističkim akcijama, pa tako spomenuta autorica u svome tekstu navedenu aktivističku praksu ilustrira akcijama udruge Prijatelji životinja u kojima je i sama sudjelovala, aktivisti udruge Oslobođenje životinja u navedenoj praksi akcija za privlačenje pažnje razotkrivaju etički problem *oslobođenja* životinja preko obnaženih, i to uglavnom (medijima atraktivnih) ženskih tijela.

No, ukratko zadržimo se na kontekstualizaciji ekofem-situacije na globalnoj razini. Inače kao prva animalističko-ekofeministička antologija koja se posvetila pravima životinja iz feminističkoga rakursa 1993. godine pojavljuje se zbornik radova *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*, što ga je uredila Greta Gaard. Naime, u vrlo kratkom uvodu ovome zborniku spomenuta ekofeministkinja ističe kako je zbornik nastao kao odjek nastojanja koji je započeo 1989. godine na godišnjoj konvenciji NWSA (National Women's Studies Association) te kako u to doba nije bilo teorijske literature koja bi omogućila osvještavanje poveznica za žene koje djeluju u pokretima za zaštitu okoliša, za oslobođenje životinja i feminističkom aktivizmu, i upravo je navedeni zbornik oblikovala kao pokušaj da se sagradi moguća poveznica između ekofeminističke teorije i prakse. Zadržimo se pritom ukratko na članku *Animal Rights and Feminist Theory* Josephine Donovan iz navedenoga zbornika u kojemu spomenuta eko/feministkinja navodi kako suvremena teorija prava životinja uključuje dva teorijska pristupa; jedan se temelji na teoriji prirodnoga prava a drugi na utilitarizmu. Glavni teoretičar pozicije prirodnoga prava Tom Regan (*The Case for Animal Rights*, 1983) tvrdi da su životinje, a pogotovo odrasli sisavci moralni entiteti koji imaju određena neotuđiva prava, kao što ih posjeduju i ljudska bića, i to prema teoriji prirodnoga prava iz 18. stoljeća. Dakle, uključivanje životinja u moral prema Tomu Reganu stav je pravde, a ne dobrote, čime iz kategorije prava isključuje osjećajnost, a upravo je ljubav, emocionalno znanje, kako često naglašavaju animalističke ekofeministkinje, glavni aspekt ljudsko-životinjskih odnosa. Utilitarizam preferencija, koji zastupa Peter Singer (*Oslobođenje životinja*, 1975), uporište pronalazi u teoriji prava Jeremyja Benthama (*Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789), utemeljitelja modernog utilitarizma, određenje u sljedećoj njegovoj tvrdnji kojom utvrđuje prava životinja: »Nije pitanje u tome mogu li životinje misliti ili mogu li govoriti već mogu li patiti.«¹⁴ Tako Peter Singer u patnji, u sposobnosti osjećaja patnje pozicionira jednakost svih živih bića i elementarni kriterij njihove moralne ravnopravnosti te zahtijeva da moralni i pravni poredak priznaju načelo jednakoga uvažavanja interesa ljudi i životinja kao bića koja osjećaju bol, patnju i zadovoljstvo, iz čega bi slijedila i moralna dužnost vegetarijanstva/veganstva. I dok je utilitarna pozicija fleksibilna u donošenju moralnih odluka, odnosno Singer je kao utilitarist spreman tolerirati pokuse na životinjama pod uvjetom jednakoga uvažavanja interesa, tj. ako se isti pokusi mogu obavljati na ljudima, Reganov *apsolutistički* stav upozorava da patnja životinja nije opravdana ni pod kojim uvjetima. Josephine Donovan teoriji prirodnoga prava i utilitarizmu, koji pored toga što počivaju na mehanicističkoj premisi prosvjetiteljske epistemologije negiraju i emocionalno znanje, kao alternativu postavlja kulturalni feminizam koji osviješten teorijom o pravima životinja može etici odnosa prema životinjama osigurati teorijski temelj koji bi bio održiviji od trenutno raspoloživih.¹⁵

Uvodnik svome zborniku *Animals & Women: Feminist Theoretical Explorations* (1995) urednice Carol J. Adams i Josephine Donovan ostvaraju dvama pitanjima: »Zašto bi se feministkinje trebale baviti odnosom prema životinjama? Zašto bi trebala postojati *feministička* perspektiva statusa životinja?«¹⁶

¹⁴ Podsjetimo da je navedenu istinu o načelu jednakoga uvažavanja interesa kao osnovnoga moralnoga načela koje je primjenjivo preko naše vlastite vrste Bentham napisao u doba kada su Francuzi u britanskom imperiju u Sjevernoj Americi oslobodili crne robove, ali i nadalje u kolonijama pod britanskom vlašću oni su tada još uvijek bili tretirani na način na koji se danas postupa sa životinjama.

¹⁵ O tome da Peter Singer zahtijeva prava za samo neke sisavce, a Tom Regan zagovara prava samo za sisavce i ptice usp. npr. Dunayer 2004:91-93.

¹⁶ Riječ je o uvodniku trećega izdanja navedenoga zbornika iz 2006. godine.

Naime, kako ističu – radikalni, kulturni feminizam, a čije stavove same zastupaju, vjeruje da su sve opresije međusobno povezane – nijedno biće neće biti slobodno dok sva bića nisu slobodna – od zlostavljanja, degradacije, eksploatacije, zagađenja i komercijalizacije. Tako podržavaju tezu radikalnoga feminizma da je muški obrazac ženske subordinacije i degradacije, koji je gotovo univerzalan u ljudskim društvima, prototip za mnoge druge oblike zlostavljanja, iako se pritom pitaju da li je možda ipak taj obrazac dominacije modeliran na *ljudskoj* dominaciji na životinjama.¹⁷

U zborniku *Beyond Animal Rights: A Feminist Caring Ethic for the Treatment of Animals* (1996) Josephine Donovan i Carol J. Adams uspostavile su zahtjev za novi smjer u teoriji prava životinja – utemeljen na feminističkoj tradiciji skrbi. Tako u uvodniku spomenute autorice ističu da je taj zbornik nastao na poticaj Batye Bauman, predsjednice organizacije Feminists for Animal Rights (FAR), te da su ga oblikovale kao moguću teorijsku osnovu etike skrbi za životinje. Naime, Bata Bauman je osjetila da su mnoge aktivistkinje/isti udaljene/i od apstrakcija i hiperracionalizma pozicije teorije prava životinja koja dominira suvremenom teorijom prava životinja i da tragaju za alternativnim rješenjima koja bi trebala valorizirati emocionalnu dimenziju ljudsko-životinjskih odnosa.

Jedan od animalističko-eko/feminističkoga zbornika novijega datuma – *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics* (2007) urednicâ Josephine Donovan i Carol J. Adams podrazumijeva radikalni, kulturni feministički pristup problematici statusa životinja u antropocentričnoj, odnosno androcentričnoj civilizaciji, a temelji se na feminističkoj etici skrbi za životinje.¹⁸ Pritom urednice zbornika u feminističku etiku skrbi za životinje pored vlastitih radova uvrštavaju i radove Marti Kheel, Deanea Curtina, Briana Lukea te Cathryn Bailey. Tako se u tom zborniku autotematizacijski osvrću na svoj prethodni zbornik *Animals & Women* (1995) u kojemu su identificirale tri feministička pristupa pitanju statusa životinja: odbijanje ideje o poveznici između feminizma i animalističke etike, prihvaćanje navedene ideje te nažalost – šutnja, odnosno ignoriranje navedene problematike.

Što se tiče drugoga pristupa, urednice zbornika povezuju ga samo uz radikalne, kulturalne feministkinje koje detektiraju međupovezanost opresije na ženama i opresije na životinjama i identificiraju patrijarhalne korijene njihova podjarmljivanja. Pritom Josephine Donovan i Carol J. Adams izdvajaju sljedeće autorice, naravno pored vlastitih doprinosa: Andrée Collard, Susanne Kappeler, Constantia Salamone, Norma Benney i Jane Meyerding.

Važno je naglasiti da Donovan i Adams (za Carol J. Adams navedeno smo već naglasili) sebe ne određuju ekofeministkinjama jer navode kako se u novije doba pojavljuju feministički pristupi animalističkoj etici koji ne pripadaju etici skrbi, a uključuju postmodernistički pristup (npr. Donna Haraway, Maneesha Deckha), ekofeministički pristup (npr. Karen J. Warren, Val Plumwood)¹⁹ kao i moduse koji su bliski revalorizaciji aristotelijanizma (Martha Nussbaum).

Bila je to teorijska podloga – dakle, knjiga Nikole Viskovića iz 1996. godine kao i kolegij o ekofeminizmu u Centru za ženske studije, koji je sredinom devedesetih počela voditi Karmen Ratković, a koji me osobno inicijalno usmjerio i na aktivistički impuls te sam se 2001. godine pridružila novoosnovanoj udruzi Prijatelji životinja, tako da tu godinu možemo uzeti kao godinu začetka organizirano aktivizma za prava životinja u našoj regiji. Naime, što se tiče udruga za prava, odnosno oslobođenje životinja, u tom smislu, najstarija i danas još uvijek najaktivnija udruga je udruga Prijatelji životinja, a na prividno drugačijim postavkama osnovane su kasnije i udruga Oslobođenje životinja 2004. godine (koja danas više ne djeluje), građanska inicijativa Veseli vegani (2009-2012) i udruga Glas životinja 2002. godine,

¹⁷ Charles Patterson ističe da mnogi znanstveni radovi o ljudskom ropstvu nažalost propuštaju istaknuti da je podjarmljivanje životinja poslužilo kao model i nadahnuće za podjarmljivanje ljudi (2004:31-32).

¹⁸ Slogan, poklič radikalnih feministkinja, točnije Carol Hanish, »osobno je političko«, u kontekstu veganskoga eko/feminizma modificira se u odrednicu: »hrana nas označava tko smo i politički«. Krilatice »Osobno je političko« kreativno je i aktivistički preuzeta iz naslova njezinoga članka »The Personal is Political«, objavljenoga u zborniku *Notes From the Second Year: Women's Liberation* (1970).

¹⁹ Tako spomenute autorice ističu samo dvije ekofeministkinje koje su konzistentne etici skrbi – Lori Gruen i Gretu Gaard, i njihov antispecizam jasno razlikuju od kontekstualnoga ekofeminizma koje promoviraju Karen J. Warren i Val Plumwood (Donovan, Adams, 2007:13).

a kao najnovija udruga nedavno (2011/2012) je osnovana udruga Stop specizmu – udruga za prestanak iskorištavanja životinja. Naime, Oslobođenje životinja definirala se i na anarhističkim strategijama kao i na principima koje primjenjuje Animal Liberation Front, a udruga Glas životinja u svojim je animalističkim akcijama kršćanski, točnije, prakršćanski inspirirana (usp. Jurić 2006), i pritom surađuje s vjerskom zajednicom Univerzalni život koja se određuje kao udruga građana prakršćana.²⁰

Pritom kao jednu od vrlo jakih medijskih akcija udruge Prijatelji životinja spomenula bih prosvjed povodom Svjetskog dana borbe protiv McDonald'sa 2003. godine, a koji je udruga održala te godine pod nazivom Je li vaš hamburger imao lice?, kada su

aktivisti po prvi i posljednji puta koristili životinjsko truplo u svrhu kampanje za privlačenje pažnje; naime, nakon te akcije odustali su od strategije da se mrtvim životinjskim tijelom privlači medijska pažnja na H/holokaust životinja. Naime, aktivisti su akciju označili performativnim nošenjem glave »teleta«/kravlje bebe kako bi građane »podsjetili«, njihovim riječima, »da hamburgeri ne rastu na drveću, već da su imali svoje tijelo, svoje lice i svoje oči« (Je li vaš hamburger imao lice?, 2003, [http](http://www.prijatelji-zivotinja.hr)).

Prije razgovora s predstavnicima udruge Prijatelji životinja istaknula bih posebno zapaženu kolumnu @animal portal u kojoj su u dvotjedniku za kulturna i društvena pitanja Zarez od kraja 2003. do 2005. godine objavljivali tekstove s područja aktivizma i teorije o pravima životinja, čineći tako navedenu temu vidljivom i široj sceni, od one aktivističke. Osim autorskih tekstova aktivistica i aktivista iz udruge Prijatelji životinja te domaćih autora, mogli su se pročitati i razgovori s domaćim i inozemnim aktivistima i pojedincima koji su značajno utjecali na pokret za prava životinja.²¹ Završno u ovoj osobnoj priči/cjelini prilažem razgovor s Lukom Omanom, predsjednikom udruge Prijatelji životinja, i Bernardom Janom, koji je, koliko mi je poznato, jedini književnik na našoj sceni posvećen radikalnoj animalističkoj književnosti (usp. Marjanić 2006).

Prilog 3. Udruga Prijatelji životinja (Luka Oman i Bernard Jan)

Udrugu Prijatelji životinja osnivate 30. kolovoza 2001. godine u Zagrebu s ciljem promoviranja prava životinja i vegetarijanstva kao etički, ekološki i zdravstveno prihvatljiva načina života. Kako je došlo do osnivanja Udruge?

Udruga Prijatelji životinja službeno je registrirana 11. rujna 2001. godine u Zagrebu s ciljem promoviranja prava životinja i vegetarijanstva, odnosno veganstva, kao etički, ekološki i zdravstveno prihvatljiva

Prijatelji životinja: prosvjed povodom Svjetskog dana borbe protiv McDonald'sa 2003. godine. Preuzeto s web-stranice: <http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=477>.

²⁰ Udruga Glas životinja osnovana je u rujnu 2002. inicijativom nekolicine istomišljenika, a kao cilj je postavila ujedinjenje čovjeka, prirode i životinje. Udruga ne djeluje u okviru Univerzalnog života, ali promovira vegetarijanstvo/veganstvo isto tako kao i Univerzalni život iz etičkih razloga (Vitković, Hobljaj, 2007, [http](http://www.prijatelji-zivotinja.hr)).

²¹ Inače, Zarez je otvoren temama vezano uz prava životinja: usp. temate »Životinja na oltaru znanosti«, broj 79, 2002; »Zločin i kazna: prava životinja«, broj 194-195, 2006; »Kulturna životinja«, broj 270, 2009.

načina života. Ideja o osnutku udruge potekla je od aktivnih pojedinaca koji su osnivanjem Udruge htjeli učiniti više za promoviranje prava životinja i veganstva.

U kojim ste udrugama/udruzi djelovali prije osnivanja udruge Prijatelji životinja, i gdje ste prvi puta došli do saznanja o pokretu za prava životinja?

Do saznanja smo dolazili kroz individualno djelovanje i vlastite spoznaje o vegetarijanstvu i kasnije veganstvu. Zahvalni smo svim pojedincima i inicijativama od kojih smo dobili prve spoznaje o pravima životinja i veganstvu, što je bio temelj za nastavak i daljnji razvoj aktivizma za prava životinja kroz udruhu Prijatelji životinja.

U kojim sve gradovima udruha Prijatelji životinja ima podružnice te gdje je i kada osnovana prva podružnica?

Tijekom više od jedanaest godina svoga rada, Udruha je imala desetak podružnica, a trenutno je aktivna podružnica u Splitu, dok u drugim gradovima djeluje preko svojih članova.

Smatrate li da je udruha Prijatelji životinja prije svega udruha za dobrobit, a ne prava životinja, odnosno smatrate li neke svoje akcije, poput sudjelovanja u izmjenama zakonskih propisa, prvenstveno aktivnostima za dobrobit životinja?

Prijatelji životinja su udruha za prava životinja jer zastupaju prava svih životinja. S obzirom na to da se bavi i izmjenama zakonskih propisa, djelovanje Udruge ulazi i u područje zaštite životinja te nastoji pomoći na taj način životinjama koliko god je to moguće. Naravno, pritom ne mijenja svoje stavove i ciljeve koji se dugoročno odnose na potpuni prestanak iskorištavanja, izrabljivanja i ubijanja životinja, već želi aktivno raditi na poboljšanju trenutnoga statusa životinja u društvu. Svjesni smo činjenice koliko je nedostatan trenutni stupanj dostignute etičke svijesti pojedinaca i društva u cjelini te se angažiramo na svim područjima gdje smatramo da možemo informirati, educirati i potaknuti pozitivne promjene za životinje, a time ujedno za ljude.

Obično vaše akcije privlačenja pažnje mediji povezuju s PETA-inim strategijama; koliko je navedena postavka točna, te koliko surađujete sa samom PETA-om?

PETA i Prijatelji životinja blisko su surađivali u našim počecima, a suradnja i dalje se ostvaruje gdje god postoji zajednički interes. Bitno je spomenuti da je PETA bila velika potpora radu Prijatelja životinja, no nikada nije uvjetovala strategiju udruge Prijatelji životinja koja je potpuno samostalna i neovisna u svom djelovanju i svojim stavovima.

U nekim svojim akcijama, posredstvom ženskoga tijela, dakako uglavnom estetičanog i mladoga tijela, nastojali ste potaknuti na razmišljanje i o pravima životinja. Udruha ima vrlo jasan etički kodeks i protiv je seksizma kao takvog. U nekim performansima, kao i u kampanjama s poznatim osobama, razgoličene osobe imale su za cilj skrenuti pozornost javnosti na ubijanje životinja za krzno i u druge svrhe. U udruzi nikada nismo naglasak stavljati na ženska niti mlada tijela jer su u akcije bili podjednako uključeni i aktivisti i aktivistkinje, kao i poznate osobe oba spola, a svi su sami time željeli privući pozornost na bolne teme. S obzirom na to da je patnja životinja u klaonicama, na farmama krzna, u laboratorijima za pokuse i drugdje nevidljiva, aktivisti često moraju osmisliti provokativne akcije koje će zaokupiti pozornost šire javnosti i potaknuti na razmišljanje i promjenu. Prilikom akcija s razgoličenim aktivistima i poznatim osobama redovito šaljemo medijima snimke postupanja prema životinjama, što je i krajnji cilj takvih akcija – nečim banalnim i naoko površnim, što privlači poglede i interes, doprijeti do ljudi od kojih cijeli sustav skriva istinu o doista stravičnoj stvarnosti koju žive i umiru životinje svaki dan. S druge strane, razgoličena ljudska tijela u aktivističke svrhe ne smatramo seksizmom jer nismo platili nikoga da reklamira za nas npr. novu marku automobila i sl., već su se pojedinci volonterski uključili u te akcije, imajući na umu širu svrhu od razgoličenog tijela koje se smatra sramotnim upravo zbog društvene stigme da tijelo, jednako kao i zločine prema životinjama, trebamo skrivati i pokrivati.

U Hrvatskoj provodite projekt Zeleni ponedjeljak koji potiče na konzumiranje namirnica biljnog podrijetla barem jedan dan u tjednu. Nije li time odaslana poruka da je i jedan dan dovoljan da se učini neka pozitivna promjena za životinje, zdravlje i

planet, a da ostale dane ljudi mogu jesti meso i ostale namirnice životinjskog podrijetla?²² Udruga Prijatelji životinja djeluje uzimajući u obzir stvaran prostor i vrijeme u kojem živimo, pa tako radi i kampanje koje mogu pomoći ljudima da se približe i krenu s veganskom prehranom. Takva je i Zelena ponedjeljak koja je u svijetu već ostvarila odlične rezultate i radi na principu dobrog prvog koraka te približava veganstvo većem broju ljudi do kojih je inače teže doprijeti. Cilj kampanje je širenje veganstva i veganske prehrane, poticanje na promjenu konvencionalne prehrane u vegansku, i to je dobro prihvaćeno. U sklopu kampanje svaki tjedan sastavljamo prijedlog za veganski jelovnik i objavljujemo ga, zajedno uz aktualne vijesti, na web-stranici www.zeleni-ponedjeljak.com te šaljemo putem e-maila na mailing listu na koju se mogu predbilježiti svi zainteresirani za pozitivne i zdrave promjene.

Koje akcije udruge Prijatelji životinja smatrate najuspješnijima, dakako, što se tiče prava životinja?

Možda se može reći da je najuspješnija akcija spašavanja 32 bigla od pokusa na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu 2005. godine, kao i aktivno sudjelovanje u donošenju novog Zakona o zaštiti životinja 2006. godine, no zapravo je teško izdvojiti neku akciju jer upravo kontinuirano djelovanje, mnogobrojne i različite akcije i suradnja s drugim udrugama i institucijama dovode do uspjeha i stalnog rasta osviještenosti o pravima životinja i veganstvu. Prijatelji životinja su prvenstveno edukativna udruga, a edukaciju provodimo na velik broj načina kako bi bila što efikasnija i učinkovitija u promjeni svijesti što većega broja ljudi. Važan dio djelovanja je i širenje aktivizma u Hrvatskoj i u susjednim državama te smo imali dosta aktivnosti u tom pogledu. Nastojimo surađivati i dijeliti informacije i pomoći svim pojedincima i udrugama koji žele promicati prava životinja. Na web-stranici www.prijatelji-zivotinja.hr dostupne su detaljne informacije o našim aktivnostima, kao i o mogućnosti učlanjenja, volontiranja ili samostalnog aktiviranja za životinje.

Koliko će ulazak u EU pripomoći statusu životinja u našoj specističkoj ne/kulturi?

To će tek vrijeme pokazati, a status životinja u našoj specističkoj ne/kulturi ovisit će o ne/specističkim svjetonazorima i signalima koje će naše društvo dobivati iz EU. Dugoročno gledano nadamo se boljitku, ali on neće doći sâm od sebe niti za to treba čekati EU. Puno će truda trebati uložiti za bilo koju promjenu i pritom će biti važna upornost.

Stop specizmu

Jedina udruga za prava životinja koja je osnovana u posljednje vrijeme (2011/2012) jest udruga Stop specizmu – udruga za prestanak iskorištavanja životinja, i upravo ćemo njima kao najmlađim pripadnicima/pripadnicama pokreta za prava životinja i završno uokviriti ovaj tekst, pregled o animalističkom pokretu u RH, i to iz dva razloga. Naime, s obzirom da sam članica udruge Prijatelji životinja, završni glas dajem udruzi koja iz izrazito kritičke pozicije progovara o radu Prijatelja životinja. I nadalje, kako

²² U Hrvatskoj na navedenu činjenicu sustavno upozorava jedino udruga Prijatelji životinja koja na svojoj web-stranici (www.prijatelji-zivotinja.hr), među ostalim, ističe da stočarstvo pored konvencionalne poljoprivrede znatno pridonosi globalnom zatopljenju. Tako su svojom kampanjom *Prehranom protiv globalnog zatopljenja*, održanom 2007. godine povodom Dana planeta Zemlje, među ostalim, upozorili da je Greenpeace u suradnji s nekim drugim udrugama pokrenuo program *Ecological Footprint* (Ekološki otisak) kako bi ukazali da je veganstvo najjednostavnije i najučinkovitije rješenje za smanjenje globalnoga zatopljenja, a time i zaštitu okoliša. Osim toga, udruga Prijatelji životinja 1. listopada 2007. organizirala je prvi koncert u Hrvatskoj pod nazivom *Vegetarijanstvom protiv globalnog zatopljenja*, a njegovo održavanje, kako su istaknuli u promotivnim lecima, »samo je mali korak u pravcu ukazivanja na jednostavni, ali veliki utjecaj na rješavanje tog gorućeg problema – prelazak na vegetarijansku prehranu«. Koliko su neki pojedinci ipak osviješteni o navedenim zataškanim problemima, pokazuje slučaj kako su se stanovnici Jaske 2008. godine borili da se u njihovoj blizini ipak ne izgradi klaonica. Naime, stanovnike Jaske uzrujala je pomisao na moguće tone gnoja u susjedstvu kao i na klaoničkoga diva koji bi im trošio pitku vodu. Stanovnici su bili obaviješteni da će klaonica mjesečno *proizvoditi* 12 tona gnojiva, kako je istaknula Gordana Pavković Pasecki, predstavnica udruge Zelena Jaska, što je bio i jedan od razloga zbog kojih su građani potpisali peticiju protiv izgradnje klaonice. Osim toga, za pogone klaonice trebalo bi dnevno 460 000 metara kubičnih vode, dok prosječno kućanstvo godišnje troši 250 000 metara kubičnih vode, a pritom Jaska svako ljeto ima redukciju vode. Nadalje, komunalci su upozorili građane da kanalizacijski sustav grada Jaske ne posjeduje biopročiščivač otpadnih voda, što znači da bi se sva otpadna voda iz grada slijevala u laterarni kanal na autocesti Zagreb – Karlovac, tako da možemo samo zamisliti kakvo bi zagađenje krv s dlakama i ispranim sadržajem crijeva u kanalu uz taj autoput stvarala u ljetnim mjesecima (Hoffman 2008:41).

sam od većine članova/ica udruge Stop specizmu starija dvadesetak i više godina, kroz njihove se radikalne i slobodarske stavove sa sjetom prisjećam vlastite mladenačke vjere u bolje sutra za životinje – i za ljudske i za ne-ljudske, dakako u slobodarskim strategijama. Odgovore mi je dostavila aktivistica Mariana Cerovečki, najsrčanija zagovornica abolicinonizma u okviru navedene udruge.

Prilog 4: Stop specizmu (Mariana Cerovečki)

Na svojoj web-stranici navodite da kao abolicionistička grupa ne surađujete s udrugama i grupama za »dobrobit« životinja, no pritom ste otvorenile za suradnju s pojedincima/kama i grupama koje dijele Vaša stajališta. Koje sve udruge, što se tiče Zagrebačke županije, ubrajate u udruge i grupe za dobrobit životinja?

Nažalost, u Zagrebu, osim nas, ne postoji još abolicionističkih skupina tako da su sve udruge zapravo udruge za dobrobit životinja, a ne za njihova prava.

Nadalje ističete kako se kao grupa zalažete za »nespecistički aktivizam« gdje, kako nadalje navodite, korijen problema iskorištavanja životinja ne poznaje podjele na industriju krzna, hrane, vivisekcije ili sl. Da li onda u tome smislu akcije Prijatelja životinja, kao prve domaće udruge za prava životinja, određujete kao specističke kao i PETA-ine akcije?

Da, akcije Prijatelja životinja, a PETA-e pogotovo su krajnje specističke. Ne samo da su specističke, već pružaju ljudima umjetan osjećaj postignuća (primjerice, ljudima koji dolaze na prosvjede protiv krzna a nisu vegani/ke). Time se radi šteta pokretu jer se ljude senzibilizira samo na jednu vrstu problema, dok se ostale ignoriraju. Spomenimo i još jedan veliki problem, a to je da su većina akcija PETA-e i Prijatelja životinja seksističke.

Pritom ste, čini mi se jedina udruga kod nas koja se istodobno zalaže za ukidanje svakoga oblika nasilja i diskriminacije, bilo nad ljudima ili nad neljudskim životinjama. Koliko ste u tome smislu vođeni i slobodarskim ciljevima? Naime, na svojoj web-stranici ističete i ekoanarhističku zastavu?

Apsolutno se borimo za svaku slobodu, bilo u području ljudskih prava ili prava životinja. Stoga surađujemo i s LGBTIQ grupama, s anarhističkim grupama i slično. Smatramo da nitko nije slobodan dok svi nisu slobodni; ne možemo se boriti samo za jedno područje a ignorirati opresiju i diskriminaciju po drugim područjima. Također, želimo pokazati da su prava životinja = prava ljudi. Ne postoji »jedna« sloboda, ili sloboda za sve ili za nikoga.

Nadalje, navodite kako je djelovanje Vaše grupe nehijerarhijsko. Na koji način planirate akcije i kako istupate u javnosti, odnosno jeste li uvršteni u Registar udruga RH koji obično podrazumijeva i predsjednički koncept udruga...

Registrirani jesmo, no čisto iz administrativnih razloga, da sve bude po zakonu. Akcije planiramo u dogovoru s aktivistima, nema hijerarhije ni predsjednika, već koordinatore pojedinih akcija. Tako imamo koordinate/ice za »filmske večeri«, koordinate za buvljake, koordinate za akcije i performanse i sl.

Koliko mi je poznato, neki su Vaši članovilice istupili/le iz udruge Prijatelji životinja. Što Vas je potaklo na oblikovanje samostalne udruge?

Osobno me potaklo to što sam shvatila da se više ne slažem s politikom Prijatelja životinja. Smatram da su njihove akcije i politika općenito velferistički, seksistički, specistički i oportuno nastrojeni. Osim toga, htjeli smo napraviti prvu udrugu koja će naglasak staviti na problem specizma, te koja će se paralelno boriti i za prava ljudi, što u slučaju Prijatelja životinja nije bilo moguće.

Nadalje ističete da ne promovirate zdravstvene i ekološke koristi veganstva »jer su takvi činovi sebični, te opet postavljaju ljude i ljudske vrijednosti iznad onih ne-ljudskih životinja«. No, koliko i takva borba u vrlo specističkim društvenim okvirima može pripomoći osvještavanju pojedinaca? Možemo navesti izniman slučaj Mirele Holy, koja je kao ministrica zaštite okoliša uvela Zeleni ponedjeljak u Ministarstvo za koje je bila nadležan, što je dočekano i više nego negativno, no ipak su se pojedini predstavnici Vlade tek tada bili informirani o tome koliko tzv. stočna industrija sudjeluje u zagađenju okoliša, i pritom su mnogi od njih ostali i više nego iznenađeni podacima. Dakako, većina je ostala u potpunosti ravnodušna.

Slučaj Mirele Holy i više je nego dvoličan budući da ni ona sama nije veganka, nadalje, čak javno govori protiv veganstva u smislu da ona nikada ne bi mogla biti veganka zbog krvne grupe i zdravlja, što je potpuna glupost i samo jedan izgovor.

Koliko ima smisla da osoba zagovara nešto čega se ni sama ne drži? Nadalje, zeleni ponedjeljak ne pomaže životinjama, čak bih rekla da im radi štetu jer se opet radi na umjetnom osjećaju postignuća u smislu »pomogli smo u ponedjeljak, sada možemo jesti meso ostatak tjedna«. Takve akcije su velferističke i specističke i samo nas vode nekoliko koraka unazad u pokretu.

Među principima svoga djelovanja navodite i free (libre) software. Na koji način sprovodite navedeni princip?

Svi kompjutori na kojima radimo su na Linuxu. Također, na našim »filmskim večerima«, ljudi mogu ponijeti svoje *laptope* a mi nudimo besplatnu instalaciju Linux operativnog sustava.

Za 22. lipanj 2013. godine na svojoj web-stranici najavljujete veliki prosvjed za zatvaranje svih klonica. Na koji ćete način organizirati navedeni prosvjed i hoćete li ga sprovesti uz pomoć nekih drugih udruga – npr. udruge Glas životinja, Prijatelja životinja... Odnosno, ima li pored navedenih udruga još nekih koji promoviraju prava životinja u našoj maloj i svesrdno u svim segmentima fragmentarnoj sredini?

Prosvjed je dio jednog velikog pokreta pokrenutog u Kanadi i ovom akcijom se solidariziramo sa suborcima iz svijeta. Organizirat ćemo ga u međusobnom dogovoru članova i članica te vidjeti kakva bi akcija imala najveći utjecaj.

Kao što smo naveli, ne surađujemo s velferističkim i specističkim udrugama, tako da ni ovaj put nećemo surađivati ni s kim osim s udrugama iz Kanade koje su pokrenule ovu akciju.

Završno ili o budućnosti animalističkoga pokreta u RH: Animalisti, svih pogleda na svijet, ujedinite se!

S obzirom na završnu radikalizaciju stava udruge Stop specizmu, očito je da lokalna aktivistička animalistička scena počiva na partikularizmu provedbe prakse prava životinja. Tako udruga Stop specizmu samo vlastite članove/ice određuje jedinom abolicionističkom udrugom u RH, te sukladno tome udrugu Prijatelji životinja i udrugu Glas životinja atribuirao kao *velferističke* (zamjetno je da udruga Stop specizmu u svojim proglasima i manifestima naginje internacionalizmima a ne prilagođenicama).²³ Nadalje, navedena partikularizacija u okviru animalističkoga aktivizma dakako da je, s jedne strane, pozitivna jer različiti pogledi na problematiku prava životinja potvrđuju da je pokret dovoljno bogat aktivističkom podrškom članova i članica za razliku od unisonih pogleda u začecima – 2001. godine u osnivanju udruge Prijatelji životinja (unosnih prije svega zbog činjenice da se radilo o malom broju aktivista/aktivistica te prve, inicijalne godine). S druge pak strane, partikularizacija dakako svjedoči i o svojevrsnim nedostacima, pogotovo što se tiče organizacije akcija, prosvjeda koji zbog konvergentnih aktivističkih pogleda

Povodom Svjetskog dana »laboratorijskih« životinja, 24. travnja 2013. godine, udruga Stop specizmu predstavila je navedeni plakat.

Preuzeto s web-stranice: <http://stop-specizmu.org/index.php/akcije/236-24042013-svjetski-dan-zi>

²³ Koliko ima različitih aktivističkih pogleda na svijet, pokazuje i primjer web-stranice Udruge za dobrobit i prava životinja AWPA koja udrugu Prijatelji životinja, za razliku od udruge Stop specizmu, prepoznaje kao udrugu za prava životinja (usp. *Razlika dobrobiti i prava životinja*, [http](http://)).

ponekad ne postižu dovoljnu medijsku vidljivost.²⁴ Naime, kako su mediji uglavnom vizualno orijentirani – nije svejedno vidimo li na TV snimci ili novinskoj fotografiji dvadesetak aktivista/ica ili njih dvjestotinjak, što se znalo postići u prvih nekoliko entuzijastičnih godina udruge Prijatelji životinja; dakle, dok se još nije dogodila fragmentacije pokreta, svojevrstan revizionizam. Nadalje, osobno – kako zastupam teoriju i praksu miroljubive i aktivne koegzistencije – vjerujem da bi u zajedničkim akcijama za postizanje što veće vidljivosti prava životinja sve ovdje spomenute udruge trebale istupati zajedničkim snagama. Npr. ne bi li performativni prosvjed zaposjedanja cijeloga zagrebačkoga glavnoga Trga bilo ostvarenje prosvjednoga cilja svakoga aktivista/aktivistice kao npr. što se dogodilo u slučaju podrške *Radija 101*?

Kako će ići dalje s radikalizmom na lokalnoj civilnoj sceni (istina, s druge pak strane možemo postaviti pitanje – može li se uopće govoriti o radikalizaciji ako govorimo o nečijim pravima na život), možemo samo uputiti – ponoviti nikada nije *zgorega* – na jedan od prethodnih odgovora Hrvoja Nežića da abolicionizam mora provjeriti svoj »reality check«.²⁵

LITERATURA

Bernardić, Lidija (2011) Animalistika u etnologiji/kulturnoj antropologiji, **Zarez**, 27. listopada 2011., broj 320, str. 10.-11.

Best, Steven (2009) The Rise of Critical Animal Studies: Putting Theory into Action and Animal Liberation into Higher Education, **Journal for Critical Animal Studies**, 7/1. (<http://thomaspainescorner.wordpress.com/2009/05/28/the-rise-of-critical-animal-studies-putting-theory-into-action-and-animal-liberation-into-higher-education1/>)

Chaudhuri, Una (2007) (Ne) gledati u lice životinji ili Obezličjenje životinje: Zooezija i izvedba. S engleskoga prevele Jagoda Splivalo-Rusan i Giga Gračan. **Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost**, br. 31-32, str. 144-155.

Czerny, Sarah (2012) »Dogs Don't Speak«. A Consideration of the Flow of Knowledge between Dogs, Anthropologists and Humans, **Narodna umjetnost**, vol. 49, br. 1, str. 7-22.

Donovan, Josephine i Carol J. Adams (2007) Introduction, u: Donovan, Josephine i Carol J. Adams (ur.) *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, str. 1-20.

Dunayer, Joan (2004.) *Speciesism*, Ryce Publishing. Derwood, Maryland.

Gaard, Greta (1993) »Preface«. u: Gaard, Greta (ur.) **Ecofeminism: Women, Animals, Nature**, Temple University Press Philadelphia, str. VII.

Gaard, Greta (2002) Vegetarian Ecofeminism. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 23/3, str. 117-146.

²⁴ James Meadowcroft zelenim pokretima upućuje sljedeće: »Ali ako stvarno žele izmijeniti tok društvenog razvoja, onda bi ih trenutačni trendovi morali zabrinuti jer postojeći model razvoja širi se u svaki kutak svijeta, ekonomija i politika se povezuju još čvršće no ikad prije, a sa svakom godinom koja prolazi sve je manje 'prirode' koja se još može očuvati« (Meadowcroft 2006:266).

²⁵ Ovime završavam pokušaj pregleda lokalne scene pokreta za prava životinja u RH, i to teorijskoga i aktivističkoga usmjerenja u kojemu, dakako zbog časopisnoga formata, neki pojedinci nažalost nisu mogli biti spomenuti kao npr. karlovački novinar i književnik Goran Majetić, autor knjige *Pisma o (ne)ljudskosti: promišljanja o moralnosti čovjekove prehrane iz pera jednog vegetarijanca – vegana. 1. dio, 2. dio*, Karlovac, Gradska knjižnica »Ivan Goran Kovačić«, 2002., 2005. Tako je, među brojnim svojim animalističkim akcijama, Goran Majetić napisao prosvjedno pismo »Krvava slikovnica ili priručnik za bešćutno ubijanje« povodom slikovnice *Na seoskom imanju*, koju je u sklopu zbirke izdanja pod nazivom »Priče o životinjama« objavio zagrebački nakladnik MOSTA (za nakladnika Vladimir Vučur, urednik Josip Lača, prevela sa španjolskog Ksenija Jančin, izvorno izdanje »Editorial Roma Barcelona«). Prosvjedno pismo protiv navedene krvave slikovnice preko udruge Prijatelji životinja Goran Majetić je odao odgovornim osobama u nakladničkim kućama, knjižarama i knjižnicama s namjerom da ih potakne na izbjegavanje tiskanja i prodaje literature sa specifičkim obilježjima. Svakako bih voljela spomenuti i Dorina Manzina, televizijskoga urednika i voditelja, novinara i istraživača, koji je nekoliko izdanja svoje emisije *Povećalo* posvetio pravima životinja: *Nošenje krzna* (31. srpnja 2007.), *Divlje životinje kao kućni ljubimci, njihova zaštita i prava* (5. rujna 2007.), *Konji u našoj tradiciji* (23. travnja 2008) i *Transport životinja* (22. listopada 2008).

Geiger, Marija (2006) Kulturalni ekofeminizam – simboličke i spiritualne veze žene i prirode, Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zavod za sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.

Giddens, Anthony (2007) **Sociologija** (uz pomoć Karen Birdsall), 4. izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Govedić, Nataša i Suzana Marjanić (1998) Prvo lice životinjske jednine, **Treća**, br.1, vol. X:5-12.

Hochman, Jhan (1998) Green Cultural Studies: Nature in Film, Novel, and Theory, University of Idaho Press, Moscow, Idaho.

Hoffman, Sonja (2008) Jaskanci ne žele ni primirisati klaonicu!, Večernji list, 26. travnja 2008., str. 41.

Holy, Mirela (2007) Mitski aspekti ekofeminizma, Tim press, Zagreb.

»Je li vaš hamburger imao lice?«. (<http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=477>).

Jurić, Hrvoje. 2006. Veliki ciljevi i mali koraci, Zarez, 14. prosinca 2006., broj 194-195, str. 18-19.

Klopotan, Snježana. 2004. Identiteti feministkinje i aktivistice za prava životinja, **Treća**, br. 2, vol. VI:282-291.

Kulturna animalistika, 1998. Nenad Cambi, Nenad i Nikola Visković (ur.), Književni krug, Split.

Kulturni bestijarij. 2007. Marjanić, Suzana i Antonija Zaradija Kiš (ur.), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Marjanić, Suzana (2006) Književni svjetovi s etnološkom, ekološkom i animalističkom nišom, **Narodna umjetnost**, br. 43 (2), str. 63–186.

Marjanić, Suzana (2007) Predgovor ili: ekofeministička vrteška između teorije i prakse. u: Holy, Mirela. Mitski aspekti ekofeminizma, Tim press, Zagreb, str. 7-10.

Marjanić, Suzana (2008) Ekofeminizam o »etici« medijski zataškane priče: utjecaj mesne i mliječne industrije na globalno zatopljenje, **Treća**, br. 1, vol. X, 2008., str. 65-86.

»Martin Balluch u Hrvatskoj«. (<http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=1632>).

Meadowcroft, James (2006) Političke perspektive zelenih. u: Političke ideologije: novi prikaz, Michael Freeden (ur.), Algoritam, Zagreb, str. 219-246.

»Melanie Joy u Hrvatskoj«. (<http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=2115>).

»Predavanje dr. Stevea Besta u Hrvatskoj«. (<http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=1332>).

»Razlika dobrobiti i prava životinja«. (<http://awpa.eu/o-udruzi/razlika-dobrobiti-zivotinja-i-prava-zivotinja/>)

Sturgeon, Noël (1997) Ecofeminist Natures: Race, Gender, Feminist Theory and Political Action, Routledge, New York/London.

Visković, Nikola (1996) Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji, Književni krug Split, Split.

Visković, Nikola (2009) Kulturna zoologija: što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji, Jesenski&Turk, Zagreb.

Vitković, Danijela i Moris Hobljaj (2007) Izazovi biocentrizma (Razgovarala Suzana Marjanić). **Zarez**, 6. travnja 2007., broj 203, (<http://www.zarez.hr/clanci/razgovor-s-danijelom-vitkovic-i-morisom-hoblajem>).

Zaradija, Marjanić (2013) Zoofolkloristika: pregled rezultata prvog kulturnoanimalističkog projekta u Hrvatskoj, u: **XV. međunarodni slavistički kongres** (Minsk, 20. – 27. kolovoza 2013.), Turk, Marija i Maja Opašić (prir.). Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 215-228.

Zarez: tema broja = »Životinja na oltaru znanosti«, broj 79, 2002; »Zločin i kazna: prava životinja«, broj 194-195, 2006; »Kulturna životinja«, broj 270, 2009.

SUMMARY

The article stems from a review of the animal rights movement in the Republic of Croatia, in both its theoretical and activist orientation. Namely, as far as theoretical animal studies is concerned the key role has been played by Nikola Visković – university professor of Law at the Faculty of Law in Split,

who introduced the multidisciplinary, interdisciplinary and transdisciplinary concept of cultural zoology and/or cultural animal studies into our community in 1996. In relation to the activist orientation of the animal rights movement, here the emphasis must certainly be on Croatia's first animal rights organisation – *Prijatelji životinja* [Animal Friends Croatia] founded in 2001, to be followed by another a year later, by *Glas životinja* [Animal Voice], which has Christian, or more precisely, pre-Christian inspiration. We have, of course, singled out the distinct role of individuals, such as Hrvoje Nežić and Domagoj Pintarić, who founded *Kolektiv Obrana istine* [the Truth Defence Collective] at the end of the 1990s, conducting the first anti-speciesism actions in Zagreb and its environs. We include four conversations in the article (with Hrvoje Nežić, Domagoj Pintarić, and representatives of Animal Friends Croatia and Stop Speciesism), hoping also to record directly the activist voice. However, I was unable to speak with members of the *Oslobođenje životinja* [Animal Liberation] and *Veseli vegani* [Merry Vegans] organisations, since they are no longer active; or with Animal Voice since I spoke with them in 2007 about the issues encountered by that otherwise unique organisation with its pre-Christian orientation, with outlines of that conversation given in this article.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen X. / Broj 10
Zagreb - Samobor 2014.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: prof. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hožjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2014.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Na naslovnici / Cover:

Idrija prema Valvasorovoj Topografiji Kranjske iz 1679.

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA